

УДК 159.923

СІМЕЙНЕ КОНСУЛЬТУВАННЯ ЯК ЗАСІБ РОЗВИТКУ ПОЗИТИВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПІДЛІТКА

Яблонська Т.М., д. психол. н.,
старший науковий співробітник лабораторії
психології особистості імені П.Р. Чамати
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

У статті обґрунтовується необхідність врахування сімейного контексту для розвитку ідентичності підлітка. Представлені основні завдання й особливості сімейного консультування, як засобу розвитку ідентичності підлітка.

Ключові слова: ідентичність, розвиток ідентичності, статус ідентичності, сімейне консультування, сімейні взаємини.

В статье обосновывается необходимость учета семейного контекста для развития идентичности подростка. Представлены основные задания и особенности семейного консультирования, как средства развития идентичности подростка.

Ключевые слова: идентичность, развитие идентичности, статус идентичности, семейное консультирование, семейные отношения.

Yablonska T.M. FAMILY COUNSELING AS A MEANS OF DEVELOPMENT OF ADOLESCENT'S POSITIVE IDENTITY

The article bases necessity of considering family context for identity development of adolescents. It represents basic objectives and characteristics of family counseling as a means of identity development of adolescents.

Key words: identity, development of identity, status of identity, family counseling, family relationships.

Постановка проблеми. Актуальність проблеми розвитку ідентичності підлітків зумовлена необхідністю розробки ефективних засобів психологічної допомоги молоді в ситуації складних суспільних змін. Становлення ідентичності особистості пов'язане з процесами структурної та смислової перебудови самосвідомості, що розгортаються в підлітковому та юнацькому віці. Підліток зустрічається з потенційною багатоваріантністю шляхів самовизначення, та часто психологічно не готовий зробити свідомий і самостійний вибір, що виявляється в інфантилізмі, недостатній відповідальності за своє життя, соціальній апатії, дефіциті смислу майбутнього, ситуативно-му сприйнятті свого життя.

Одним із суттєвих чинників становлення ідентичності особистості є сім'я, яка виступає носієм і транслятором суспільних цінностей, норм, моделей поведінки. Сучасна сім'я, яка зазнала значних трансформацій разом із усім нашим суспільством, характеризується зростанням кризових явищ, що виявляються у значній кількості конфліктів, трансформації сімейних цінностей, ослабленні виховної функції. Між тим, гармонійні сімейні взаємини можуть виступати суттєвим ресурсом для розвитку особистості дитини.

Метою статті є обґрунтування програми психологічної допомоги підліткам у роз-

витку позитивної ідентичності, насамперед, засобами оптимізації сімейних взаємин у процесі сімейного консультування.

Ступінь розробленості проблеми. Як відомо, підлітковий вік – це період розвитку особистості, коли провідними стають потреби в емансипації від батьківської сім'ї, у ствердженні власної автономії, незалежності. Підліток уже має певні досить сталі уявлення про власне Я, самооцінку. Водночас, як показало наше дослідження, уявлення багатьох підлітків про самих себе є неповними і досить суперечливими, неузгодженими, самоставлення амбівалентним або негативним; значна кількість підлітків відзначається незрілою ідентичністю або перебуває у пошуку власної ідентичності [6].

На нашу думку, розвиток та/або корекція ідентичності дитини у бік позитивної неможлива поза гармонізацією всієї системи сімейних взаємин і, зокрема, дитячо-батьківських взаємин. Адже значною мірою саме внаслідок неправильного розвитку стосунків у сім'ї, дефектів сімейного виховання дитина засвоює негативні моделі поведінки, в неї можуть формуватися спотворені моральні уявлення, а конфлікти, негативні переживання інколи породжують стресові стани, призводять до неврозів, емоційної нестійкості, замкненості, повіль-

ного психічного розвитку. Всі ці негативні фактори відображаються на процесі становленні ідентичності дитини як інтегрального відчуття «Я».

При цьому батьки часто не усвідомлюють, як негативно впливають на психіку власних дітей, а неадекватну реакцію стосовно методів виховання пояснюють «важковихованістю» дітей, шкідливим впливом вулиці тощо. Егоїстичне ставлення дорослих до дитини, вимога повністю слухатися та підкорятися рішенням батьків ведуть до формування у дитини почуття невпевненості, моральної безвідповідальності за свої вчинки. Дитячо-батьківські стосунки загострюються у період підлітковості, коли намагання дитини ствердитися, визначитися як особистість розглядається батьками як вияв непокори, «невдячність», а дитині важливо відмежуватися від сім'ї, відчуті свою, хай насправді і неповну, автономність. Отже, гостро постає необхідність просвіти батьків, набуття ними певних знань із дитячої психології.

За даними досліджень, сім'я, яка не здатна змінюватись у стосунках із підлітком і задовольняти його потреби, може серйозно заважати процесу формування його ідентичності. Б. Ньюман, Р. Кембелл, К. Мюррей наголошують на тому, що внаслідок такої тенденції підлітки можуть стати або пасивними, або непокірними [2]. С. Хаузер зазначає, що формування і розвиток ідентичності підлітка позитивно корелює з розумінням самостійності, яку надають їм батьки в діях і поведінці [10]. Отже, без зміни ставлення батьків до підлітка, прийняття його потреб у більшій автономії, самоствердженні, без перегляду сім'єю правил взаємодії, які стали неефективними на цьому етапі, оптимальний подальший розвиток його особистості навряд чи можливий. Тож важливим завданням є: сприяти прийняттю батьками підлітковості, спонукати їх до усвідомлення ригідних правил і норм сімейної системи, і вироблення нових, більш адекватних.

Виклад основного матеріалу. Проведене дослідження показало, що розвиток ідентичності дитини пов'язаний з особливостями сімейних взаємин, які виявляються, зокрема, в сімейних уявленнях і цінностях, параметрах сімейної згуртованості й адаптації, характері дитячо-батьківських взаємин [6]. Особливо складним періодом життєвого циклу сім'ї і водночас вирішальним етапом розвитку ідентичності дитини є підлітковий період. Як було емпірично підтверджено, в цей період сім'ї переживають найбільші складності, пов'язані з необхідністю зміни своєї структури, основних засад функціонування; при цьому невирішені

проблеми сімейної взаємодії, сімейні дисфункції призводять до деформацій у системі ідентичності, таких як негативна ідентичність, дифузія ідентичності, негативне самоствавлення та ін.

Ми припустили, що оптимізація сімейних взаємин, що віддзеркалюється у динаміці їх змістових, структурних і процесуальних характеристик (сімейних меж, структури, близькості-дистанційованості, усвідомлення сімейних цінностей, оптимізації норм взаємодії), є важливим засобом розвитку ідентичності підлітка.

Базуючись на розробленій моделі розвитку ідентичності особистості дитини в сім'ї, ми визначили основні завдання психологічного консультування (табл. 1).

Загальними завданнями були: 1) розвиток ідентичності підлітків як особистісного ядра; 2) оптимізація сімейних взаємин за рахунок як структурно-функціональних, так і змістово-процесуальних змін (оптимальні межі сім'ї, внутрішні комунікації, оптимальний рівень сімейної адаптації та згуртованості, прийняття нових засад взаємодії, покращення дитячо-батьківських стосунків).

Сімейне консультування в парадигмі системного підходу проводилося на базі Центру психологічної допомоги Служби у справах дітей Дарницької районної у м. Київ державної адміністрації. Психологічну допомогу було надано 46 підліткам та їх сім'ям. У процесі психологічного консультування важливо дотримуватися таких основних принципів.

Наріжним каменем психологічного консультування ми вважаємо феноменологічний підхід. За конкретними проблемами сім'ї або особистості можуть стояти загальні проблеми соціально-демографічної, економічної, соціологічної природи; при цьому психолог-консультант виходить з того, що вони по-різному трансформуються в різних сім'ях і опосередковуються особистісними відмінностями членів сім'ї, їх психологічними ресурсами [5]. Завдяки цьому одні й ті самі чинники в одних сім'ях призводять до дисгармонії й неблагополуччя, а в інших – ні. Тому об'єктом аналізу й впливу в рамках психологічної допомоги завжди є конкретна сім'я або особистість із притаманними лише їй особливостями розвитку, реагування на життєві ситуації.

Особливо важливим при розгляді розвитку ідентичності дитини, її проблем через призму сімейних стосунків є принцип системності, що найповніше втілений у методології системної сімейної психотерапії (М. Боуен, С. Мінухін, Дж. Хейлі та ін.) і орієнтує консультанта на розуміння симптомів і проблем клієнта у контексті його родин-

них стосунків, а як об'єкт психокорекційного впливу пропонує розглядати не окрему людину, а її сім'ю в цілому.

Хоча класичний системний підхід вимагає роботи з усією сім'єю, однак на практиці не завжди можливо дотриматися цієї вимоги. Як показує досвід, сім'ю у повному складі, тим більше так звану «проблемну» сім'ю, досить складно залучити до роботи в консультації. У зв'язку з цим більшість вітчизняних фахівців працюють з сім'єю опосередковано, здійснюючи фактично індивідуальне консультування з приводу сімейних проблем чи прийом сімейної пари (матір-дитина, подружжя тощо). Ми вважаємо це методологічно обґрунтованим і прийнятним, адже впливаючи на певні елементи системи, психолог так чи інакше впливає на всю сімейну систему.

Однією із суттєвих відмінностей психологічного консультування, основанийого на системному сімейному підході, є своєрідне розуміння як мети консультування, так і його процесу. Так, якщо традиційний підхід був націлений на розв'язання певних сімейних проблем [5], то важливою тенденцією сучасного сімейного консультування і психотерапії є зміщення акценту: від самого змісту – до процесу його досягнення, від допомоги сім'ї у розв'язанні певної проблеми – до допомоги у навчанні розв'язання проблем.

При розробці програми сімейного консультування корисною для нас стала системна модель Д. Оудсхорна, яка дозволяє подолати протиріччя індивід-система, зокрема, завдяки тому, що проблеми розглядаються на різних рівнях, і гіпотези висувуються з позиції кожного рівня [4].

Так, рівень 1 – «проблеми із зовнішнім соціальним оточенням», розглядає проблеми членів сім'ї в контексті широких соціальних зв'язків: заняття в школі або робота, соціальні стосунки, житлові умови й доходи сім'ї. Гіпотези цього рівня пояснюють виникнення психологічної проблематики несприятливими факторами зовнішнього середовища. Рівень 2 – «проблеми в сімейній системі», передбачає розгляд проблем у контексті структурних особливостей сім'ї та взаємодії; при цьому симптоматична поведінка розглядається як результат порушень функціонування сімейної системи або окремих її підсистем. Рівень 3 – «когнітивні та поведінкові проблеми», передбачає розгляд таких проблем, як низька самооцінка, поведінкові проблеми (нерозвиненість соціальних навичок, відставання у навчанні). На рівні 4 – «емоційні конфлікти з аспектами несвідомого», розглядаються емоційні реакції, що можуть призвести до характерологічних порушень. На рівні 5 – «порушення розвитку й особистісні розлади», формуються глибинні властивості й відхи-

Таблиця 1

Завдання сімейного консультування як засобу розвитку позитивної ідентичності підлітків

Компоненти ідентичності / сімейних взаємин	Завдання сімейного консультування		Методи роботи
	щодо сім'ї	щодо особистості дитини	
когнітивний	Усвідомлення та розвиток або корекція сімейних норм, правил, уявлень про сім'ю; особливості сімейної взаємодії, вікові особливості дітей.	Усвідомлення та розвиток уявлень про самого себе, власну сім'ю, співвіднесення з уявленнями про себе членів сім'ї.	Сімейна дискусія, спеціальні вправи, завдання («Сімейна рада», «Метафора», «Завершення речень», «Хто я?» тощо).
емоційний	Розвиток або корекція емоційних ставлень, сімейної єдності, згуртованості; зростання мотивації сім'ї до змін.	Розвиток емоційної ідентифікації з сім'єю, почуття належності до сім'ї, самототожності; корекція самоствавлення, самооцінки.	Сімейна дискусія, вправи, скульптура сім'ї, психомалюнок.
конативний	Усвідомлення сім'єю ролей, моделей поведінки, особливостей виховання дитини, моделювання і апробація нових способів взаємодії.	Усвідомлення підлітком детермінант власної поведінки, моделювання і апробація нових способів поведінки з сім'єю та соціальним оточенням.	Сімейна дискусія, вправи, рольова гра, обмін ролями, сімейний контракт.
ціннісний	Усвідомлення та розвиток сімейних цінностей як регуляторів сімейних взаємин.	Усвідомлення підлітком власних цінностей, їх зв'язку з цінностями, історією сім'ї.	Сімейна дискусія, скульптура сім'ї, вправи «Завершення речень», «Порівняння цінностей».

лення, наприклад, темперамент, риси характеру, особистісні порушення, аномалії розвитку; гіпотези на цьому рівні свідчать про необхідність тривалої психотерапії. Рівень 6 – «біологічні порушення», передбачає розгляд соматопсихічних зв'язків, коли соматичні фактори є первинними, а їх наслідками стають психічні розлади, або психосоматичних зв'язків зі зворотною ситуацією.

Усі ці рівні взаємопов'язані, і відповідно до загальної теорії систем покращення в будь-якій сфері і на будь-якому рівні впливає на інші. За Д. Оудсхорном, чим вищий рівень, тим більш оптимістично для психотерапевта виглядає гіпотеза, а при розробці стратегії психотерапії необхідно зосередитися не більш ніж на трьох рівнях, де порушення найвиразніші.

Подібно до концепції Д. Оудсхорна ми розглядаємо проблему розвитку ідентичності дитини в системі сімейних взаємин, враховуючи різні рівні: соціальний, рівень сімейної системи, особистісний, виокремлюючи в останньому рівень ідентичності як предмет нашого дослідження. У процесі консультування основна увага зосереджується, фактично, на рівнях сім'ї та ідентичності дитини. Отже, у фокусі уваги психолога опиняються сімейні взаємини,

насамперед, у контексті того впливу, який вони мають на особистість дитини, становлення і розвиток її ідентичності як особистісного ядра; при цьому психолог здійснює вплив на різні компоненти сімейних взаємин й ідентичності дитини (рис. 1).

У процесі сімейного консультування необхідно враховувати особливості української сім'ї, зокрема виявлені нами гендерно-стереотипізовані уявлення про сімейні ролі, котрі знаходять віддзеркалення і в особливостях структури сім'ї. З.Г. Кісарчук вважає, що варто брати до уваги особливості української ментальності, зокрема провідну роль жінки у вихованні дітей; при цьому мати виховує їх скоріше для сім'ї, а не для самореалізації у суспільстві, захищаючи від травмуючої взаємодії зі світом, а отже, гальмуючи розвиток їх самостійності, незалежності, прагнення до самоствердження у соціумі [1]. Ці особливості, на нашу думку, значною мірою зумовлюють недостатній розвиток ідентичності дитини, що виявляється у низькому рівні суб'єктності, самоусвідомлення і усвідомлення основ власної життєдіяльності. Саме тому сепарація дитини від сім'ї проходить складно, із достатнім запізненням і труднощами.

Приводом до звернення сім'ї до психолога, як правило, є актуальні труднощі

Змістові та процесуальні характеристики сімейних взаємин

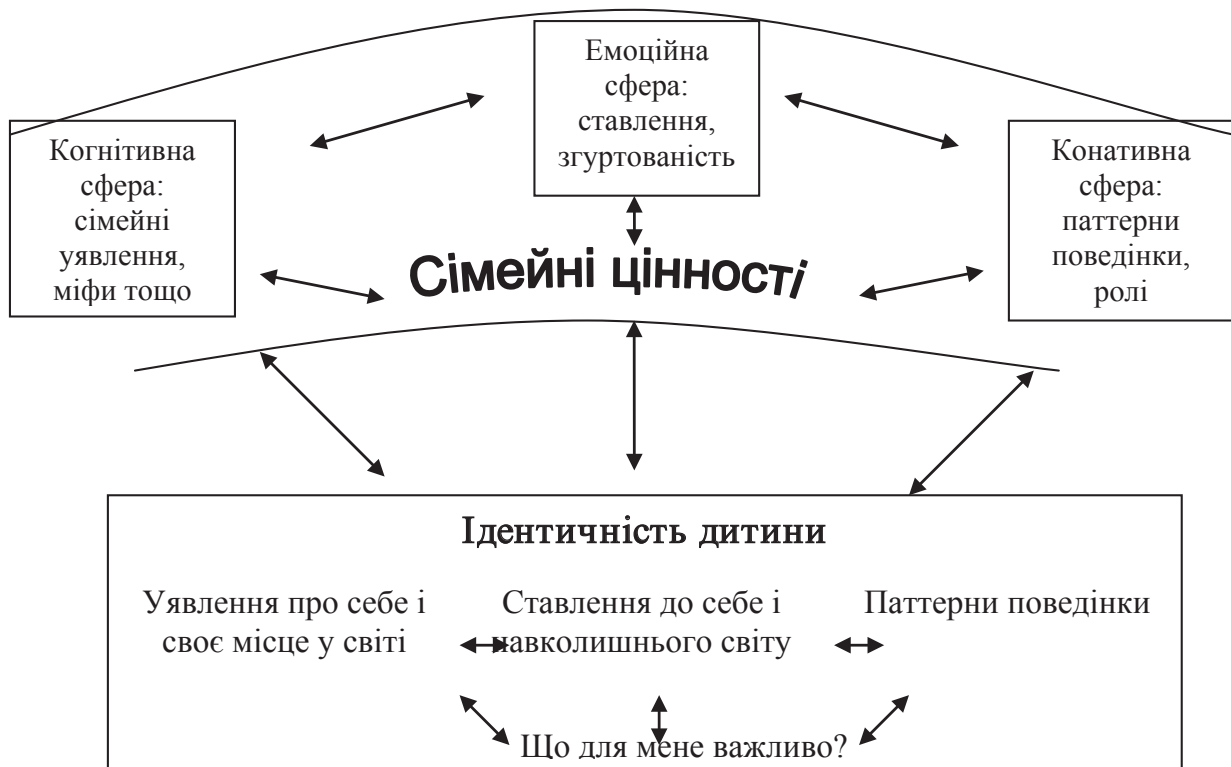

Рис. 1. Компоненти сімейних взаємин та ідентичності дитини як фокуси впливу в процесі психологічного консультування

(конфліктна ситуація, симптоматична поведінка дитини тощо). Часто сім'я не пов'язує (не усвідомлює) дані труднощі із певними загальносімейними характеристиками, особливостями взаємин, структурою сім'ї. Оскільки приводом звернення сім'ї до психолога, як правило, є проблемна поведінка дитини-підлітка, котрий саме експериментує у пошуках ідентичності або протестує проти батьківських поглядів, цінностей, виховання (негативна ідентичність), то значна частина роботи спрямована на з'ясування того, що турбує підлітка, як він бачить проблему і її розв'язання. Поведінка підлітка (симптом) «вписується» у сімейний контекст із з'ясуванням того, яке значення вона має для сім'ї, яку роль виконує.

Отже, у процесі психологічного консультування важливо постійно поєднувати щонайменше два плани – індивідуальний (труднощі, пов'язані з індивідуальним розвитком, особливостями дитини) і системний (що ці труднощі означають для сім'ї на даний момент та в контексті її розвитку).

Індивідуальний рівень передбачає фокусування на актуальній проблемі, відредугування членами сім'ї емоцій, які в них виникають у зв'язку з ситуацією, з'ясування індивідуальних позицій, поглиблену роботу із дитиною. Важливо вивчити психологічні особливості підлітка, насамперед, різні аспекти його ідентичності – уявлення про навколишній світ і себе самого, ставлення й самоствавлення, цінності, поведінкові патерни.

На рівні сім'ї в процесі консультування відстежуються різні аспекти сімейних взаємин: когнітивні (уявлення, міфи), емоційні (психологічна близькість, згуртованість–розрізненість), конативні (виконання сім'єю функцій, рольова узгодженість у їх виконанні), ціннісні (які цінності декларуються, які реально виявляються у життєдіяльності сім'ї), а також структурно-процесуальні характеристики сім'ї (межі між сім'єю та оточенням, межі всередині сім'ї, гнучкість – ригідність, влада, керування, комунікації). Аналіз актуальних ситуацій передбачає з'ясування питань: що цей симптом (ситуація) означає для всієї сім'ї? Яку функцію виконує? Якщо симптом або ситуація зникне, як зміниться сім'я? тощо. Отже, психолог тримає у фокусі уваги, насамперед, взаємозв'язок між індивідуальним і системним рівнями, працює в режимі «переключення» між ними.

Процес психологічного консультування сім'ї в контексті проблеми розвитку ідентичності дитини відбувався згідно з етапами консультування/психотерапії, визначеними в літературі ([1; 3; 5] та ін.).

Так, основним завданням на першому етапі є встановлення контакту як з усією сім'єю, так і безпосередньо з дитиною. Цього не завжди вдається досягти при першій зустрічі, особливо в тому випадку, якщо сім'я перебуває в процесі конфліктної взаємодії. Як правило, підліток налаштований відверто протестно, вважає психолога априорі союзником батьків. У цьому разі необхідна спеціальна робота, спрямована на встановлення контакту й довіри з дитиною. На цьому етапі відбувається формулювання запиту роботи – як його бачить сім'я і як його бачить підліток, що виступає в ролі «ідентифікованого пацієнта». Тож на першому етапі основним завданням консультування є налагодження діалогу як з сім'єю загалом, так і з дитиною.

На другому етапі консультування психолог збирає інформацію про проблему, що стала приводом для звернення сім'ї, особливості взаємодії, індивідуальні особливості членів сім'ї, тримаючи в фокусі уваги особистість підлітка – його індивідуально-психологічні особливості, різні аспекти його ідентичності. На цьому етапі використовуються бесіда, інтерв'ю, психологічні тести, спостереження. Інтерв'ювання сім'ї дозволяє розширити контекст проблеми, подивитися на неї з різних точок зору.

Наступним етапом консультування є формулювання й перевірка гіпотез, їх уточнення. Так, психолог, використовуючи бесіду, різноманітні техніки, уточнює інформацію про сім'ю, про проблему, що заявлена сім'єю, водночас доводячи до усвідомлення членів сім'ї інформацію, яка проявляється в процесі роботи, особливо суперечності, неусвідомлювані патерни взаємодії. Весь обсяг інформації на цьому етапі зручно структурувати за виокремленими в моделі компонентами, акцентуючи взаємозв'язок між ними всередині однієї системи (сім'ї або особистості дитини) або різних систем (сім'я–дитина). В ході цієї роботи перевіряються гіпотези, уточнюється, а інколи й змінюється запит клієнтів.

Четвертий етап, присвячений власне корекційно-розвивальному впливу, можна виокремити досить умовно, адже вплив такого характеру відбувається й на попередніх етапах консультування. На цьому етапі можуть застосовуватися різні техніки: інтерпретація, директиви, структурні впливи на сімейну систему, поведінкові техніки. Головна мета – скорегувати структурно-змістові характеристики як сім'ї загалом (насамперед, її уявлення про проблему, дитину як її носія, ставлення до проблеми й дитини, розширити арсенал сімейних способів взаємодії), так і ідентичності

дитини (уявлення про себе, самоствалення, вміння саморегуляції). На цьому етапі консультування можливе поєднання як індивідуальних, так сімейних форм роботи. Застосовуються методи, спеціально спрямовані на «розлад» звичайної сімейної поведінки: подружжя спілкується одне з одним через посередництво психотерапевта; обговорюють проблеми зі своїми батьками письмово; один із членів сім'ї тимчасово виключається зі спілкування тощо. Адаже автоматизм звичайної сімейної поведінки, його перенасиченість неусвідомлюваними навичками – одна з основних перешкод до усвідомлення індивідом своєї сімейної поведінки. Методи деавтоматизації дають можливість кожному члену сім'ї побачити та осмислити кожний свій крок, у результаті чого стереотипне уявлення про сім'ю замінюється насиченим та реальним. Важливою є завдання забезпечення членів сім'ї новим емоційним досвідом.

На завершальному етапі консультування достатню увагу необхідно приділити асиміляції досвіду, отриманого сім'єю в процесі роботи, здійснити розподіл і прийняття відповідальності кожним членом сім'ї за прийняті рішення. Важливим є акцентування на усвідомленні підлітком, сім'єю своїх сильних сторін, ресурсів розвитку.

Висновки. Результатом психологічного консультування виступили зміни стосовно різних компонентів сімейних взаємин: когнітивного, що виявляються в розвитку сімейних уявлень, їх психологізації, зростанні адекватності та узгодженості; емоційного – за рахунок усвідомлення, відреагування заблокованих почуттів, навчання членів сім'ї виражати свої почуття до близьких в екологічній формі, зростання згуртованості сім'ї; конативного: покращення комунікації у сім'ї, розширення поведінкового репертуару її членів, більш усвідомлене застосування сімейних норм, правил, санкцій, а в багатьох випадках – їх перегляд та апробація нових правил сімейного функціонування. Оскільки цінності, сімейна ідеологія фактично пронизують усю «тканину» сімейного життя, то в процесі роботи відбувається усвідомлення членами сім'ї індивідуальних і сімейних цінностей, як засад, що конституують конкретну сім'ю як цілісність, лежать в основі стосунків, зумовлюють стратегії й тактики виховання.

Ці системні зміни сім'ї, а також робота з підлітком у напрямку розвитку різних ком-

понентів його ідентичності призводять до того, що значні зрушення відбуваються й на особистісному рівні, де результат корекційно-розвивальної роботи виявляється, насамперед, у позитивній динаміці самоствалення дитини, її уявлень про себе. Результатом часто стає нова роль дитини у сім'ї, надання їй батьками більшої довіри і свободи вибору. Узагальнюючи, можна зробити висновок про те, що сімейне консультування не тільки допомагає розв'язати проблеми, що актуально постають у період підлітковості дитини, а й сприяє особистісному розвитку дитини, насамперед, розвитку її ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кісарчук З.Г., Лазос Г.П. Кататимно-імагінативна психотерапія: сучасний стан розвитку та перспективи застосування у вітчизняному психотерапевтичному просторі // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка – Ін-т психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. III: Консультативна психологія і психотерапія. – Вип. 9. – Вид. ПП М.М. Лисенко, 2013. – 256 с. – С. 5–32.
2. Кэ́мбелл Р. Как любить своего подростка / Росс Кэ́мбелл ; пер. с англ. – [4-е изд., перераб.]. – СПб. : Мирт, 2004. – 156 с.
3. Олифирович Н.И. Психология семейных кризисов / Н.И. Олифирович, Т.А. Зинкевич-Куземкина, Т.Ф. Велента. – СПб. : Речь, 2006. – 360 с.
4. Оудсхорн Д.Н. Детская и подростковая психиатрия. Приложение к журналу «Социальная клиническая психиатрия» / Д.Н. Оудсхорн. – М., 1993. – 187 с.
5. Эйдемиллер Э.Г. Психология и психотерапия семьи / Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкис. – 2-е изд., расшир. и доп. – СПб. : Питер, 2000. – 656 с.
6. Яблонська Т.М. Розвиток ідентичності дитини в системі сімейних взаємин : [монографія] / Т.М. Яблонська. – Суми: Вид-во СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2013. – 444 с.
7. Bowen M. Family therapy in clinical practice. – New York: Aronson, 1978.
8. Marsia J.E. Identity in Adolescence // Adelson J. (ed.) Handbook of Adolescent Psychology. – N.Y.: John Wiley, 1980. – P. 213–231.
9. Olson D. Circumplex Model of Marital and Family Systems. Assessing Family Functioning // In Walsh, Froma, Normal Family Processes. The Guilford Press: N.Y/london, 1993.
10. Stuart T. Hauser. Familial contexts of adolescent ego development / Stuart T. Hauser, Sally I. Powers, Gil G. Noam, Alan M. Jacobson Bedonna Weiss, Donna J. Follansbee // Child development. – 1984. – № 55. – P. 195–213.